

² Основы политологии (наука о политике). - К., 1991. - С. 123-127; Политология. - Львів, 1994. - Вид. 2. - С. 417.

³ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини у XVII-XVIII ст. Генеральна рада. - К., 1929. - Ч. 1. - С. 23, 80-82, 150.

⁴ Крупницький Б. Основні проблеми історії України. - Мюнхен, 1955. - С. 48.

⁵ Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским. - М., 1859. - Ч. II. - С. 5-14.

⁶ Речь "О поправлении состояния" Малороссии // Киевская старина. - 1882. - №10. - С. 120-125.

⁷ Цитовано за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. - Н.-Й., 1985. - С. 69.

⁸ Акты, относящиеся к истории южной и западной России (далі - АЮЗР). - СПб., 1877. - Т. IX. - С. 186.

⁹ Определение между нами... учиненное в комиссии перевода и свода прав малороссийских... 1738 года июня 5 дня // Киевская старина. - 1888. - №10. - С. 36.

¹⁰ АЮЗР. - СПб., 1877. - Т. IX. - С. 186.

¹¹ Дорошенко Д. Вказ. праця. - С. 71.

¹² Источники Малороссийской истории... - Ч. II. - С. 10.

¹³ Там само.

¹⁴ АЮЗР. - СПб, 1872. - Т, VII. - С. 154.

¹⁵ Определение между нами... - С. 36.

¹⁶ Прощение малороссийского шляхетства // УИЖ. - 1993. - №9. - С. 93.

¹⁷ Когут З. Російський централізм і українська автономія. - К., 1996. - С. 117-121.

¹⁸ АЮЗР. - СПб., 1879. - Т. XI. - С. 180, 377-378.

¹⁹ Дорошенко Д. Вказ. праця. - С. 328.

²⁰ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. Рада старшини. - К., 1930. - Ч. 2. - С. 51.

²¹ Там само. - С. 49.

²² Источники Малороссийской истории... - Ч. II. - С. 249-252.

²³ Определение между нами... - С. 35-36.

²⁴ Український археографічний збірник. - К., 1926. - Т. 1. - С. 134-135.

²⁵ Васильчиков А. Семейство Разумовских. - СПб., 1880. - Т. 1. - С. 314.

²⁶ Источники Малороссийской истории... - Ч. II. - С. 248.

²⁷ Прощение малороссийского шляхетства // УИЖ. - 1993. - №9. - С. 93.

²⁸ Дівович С. Разговор Великороссии с Малороссиею // Українська література XVIII століття. - К., 1983. - С. 343.

²⁹ Источники Малороссийской истории... - Ч. II. - С. 5-7.

³⁰ Прощение малороссийского шляхетства // УИЖ. - 1993. - №9. - С. 93.

³¹ Український археографічний збірник. - К., 1926. - Т. 1. - С. 151.

РОСІЙСЬКІ СТАРООБРЯДЦІ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

Переселення російських старообрядців на територію Волині розпочалось у XVIII ст., коли край ще входив до складу польської держави. Цьому сприяли, у першу чергу, політичні обставини, що склалися на той час як у Росії, так і в Польщі. Російський історик Н.М.Нікольський зазначав, що переслідування царизмом старообрядців у першій половині століття викликало значну еміграцію. За своїми масштабами вона, на думку вченого, може

зрівнятися з еміграцією пуританів з Англії у XVI ст.¹. З іншого боку, польський король Ян Собеський видав указ, який дозволяв розкольникам селитись на польській території і зберігав за ними право на вільне сповідання своєї віри². У переселенні старообрядців, за твердженням Я.Ковальчука, були зацікавлені й польські поміщики, які відчували потребу у робочій силі³.

Хоча основні напрямки старообрядницької колонізації були спрямовані на

Київщину та Поділля, їхні слободи виникли і на Волині. За даними, зібраними російськими урядовцями у 1834 р., там проживало 2700 чол. старообрядців обох течій — попівської та безпопівської. Щоправда ці цифри, як правило, не відповідали істині. А. Пругавін, на нашу думку, цілком справедливо, зауважив, що урядові дані у більшості випадків були значно занижені⁴.

Безпопівці становили більшість, послідовників їхнього вчення нараховувалось 2393 особи. Вони заперечували необхідність посередництва духовенства для спасіння душі і вважали, що “кожен християнин є священник”. Богослужіння у їхніх общинах відправляли спеціально вибрані наставники. На ранній стадії свого існування безпопівці заперечували державну владу, не визнавали шлюбу і пропагували самоспалення як одну з форм спасіння. Проте незабаром частина з них відійшла від есхатологічних принципів і помирилась із владою.

У досліджених нами документах називаються дві групи безпопівців: ті, що визнавали шлюби і молилися за царя, і ті, що не визнавали шлюби і не молилися за царя. Очевидно йшлося про представників поморської згоди та федосіївщини⁵. Перші розселились у Новоград-Волинському та Овруцькому повітах, а другі — у Житомирському. Попівці ж в основному проживали у місті Житомирі⁶.

Невисокою була забезпеченість волинських старообрядців культовими спорудами. Свої релігійні потреби вони задовольняли лише у семи каплицях. Старообрядницьких церков та монастирів у губернії на початку століття не існувало зовсім⁷. Цілком можливо, що каплиць було значно більше, адже розкольники досить часто влаштовували молільні у власних помешканнях, і урядовці просто не знали про їхнє існування.

У соціальному сенсі старообрядці належали до купецького, міщанського та селянського станів. Селяни становили порівняно невеликий відсоток розкольників. У вже згадуваній нами відомості за 1835р. згадуються лише поміщицькі селяни — 54 чол.⁸.

Також невелику, хоча й значно більшу порівняно з іншими релігійними групами частку становили купці. Переважна ж більшість належала до міщанства.

Незважаючи на те, що власної землі розкольники майже не мали, серед їхніх занять переважало землеробство. Проте хліба вони практично не вирощували, займаючись в основному городництвом та садівництвом на орендованих у поміщиків наділах. Значного розвитку набули промисли, серед яких найпоширенішими були мулярство, теслярство, виконання земляних робіт та візництво. Незначна кількість старообрядців займалася також крамарством⁹. Такий характер занять сприяв тому, що основна маса розкольників була значно заможнішою від решти населення. Хоча, як стверджував волинський губернатор, великих багатіїв серед них не було.

За своїм етнічним складом общини старообрядців склалися з росіян. Щоправда в опрацьованих нами архівних документах лише у Волинській губернії двічі зустрічаються українські прізвища — Чесенко та Сліпченко. Проте очевидно, що це були поодинокі випадки. Загалом же, за спостереженням місцевої влади, їхнє релігійне вчення “не мало шкідливого впливу на православне населення”¹⁰.

Зовсім не простежується процес асиміляції розкольників із корінними жителями. Навпаки, царські урядовці констатували, що, незважаючи на тривале проживання у краї, старообрядці зберегли всі зовнішні риси мешканців внутрішніх губерній Росії. Лише у мові зустрічалися окремі українські та польські слова¹¹. На нашу думку, це значною мірою пов'язано з їхнім віровченням, що передбачало обмеження контактів зі “світом антихриста”.

Досить непростими були стосунки з місцевим населенням. Останнє ставилося до старообрядців із недовірою, підозрюючи, особливо безпопівців, у конокрадстві та грабунках. Очевидно, це зумовлювалося нетрадиційним для місцевого населення способом життя розкольників¹².

Нетривкою виявились для розкольників політична ситуація. Після другого

поділу Польщі (1793) Волинь увійшла до складу Російської імперії і релігійна ситуація у краю зазнала докорінних змін. Православ'я стало панівною релігією. Становище старообрядців, на нашу думку, значно погіршилось, адже привілеї, надані їм польськими королями, втратили свою чинність. Російські ж монархи не гарантували свободи віросповідання. Однак їхня політика щодо розкольників стала значно ліберальнішою. Принаймні за роки правління Катерини II, Павла I та Олександра I старообрядці отримали чимало поступок. До того ж влада у цьому регіоні більше переймалася проблемою боротьби з греко-католиками. Розкольники все-таки були росіянами і розглядалися царизмом, як більш віддана категорія населення у порівнянні з ворожо налаштованими поляками та неблагонадійними українцями.

Зі сходженням на престол Миколи I ситуація черговий раз змінилась. Знову було відновлено репресивну політику. За свідченням сучасних російських дослідників, починаючи з 1827 р. “влада намагалася “викоренити” старообрядництво шляхом переслідувань, утисків і обмежень”¹³. На практиці це виявилось у забороні розкольникам будувати, відновлювати і навіть ремонтувати культові споруди. Право на існування мали старообрядницькі храми, які були збудовані до 1826 р. . Але з них потрібно було познімати хрести та бані як атрибути православної церкви. Заборонялося використання дзвонів. З новою силою розпочалося переслідування біглих священників та погроми монастирів. Чимало зусиль докладала царська адміністрація разом із православною церквою до навернення їх на єдиновір'я¹⁴.

Виконуючи розпорядження імперського начальства, волинська губернська влада у 1840 р. провела акцію щодо виявлення і обстеження старообрядницьких каплиць та молитовних будинках. Повітовим поліцейським органам наказали з'ясувати, у якому році та з чийого дозволу були збудовані ці культові споруди і чи використовуються на них дзвони¹⁵. Однак жодна з вище вказаних каплиць не постраждала,

бо всі вони були збудовані до 1826 р. Знищили лише молільню у будинку житомирського купця Макара Землякова, влаштовану, за свідченням місцевого начальства близько 1836 р.¹⁶. На основі цих дій губернське правління ухвалило відповідну постанову. За нею наказувалося познімати всі дзвони з розкольниківських храмів і знищити на них бані. На думку влади, це були зовнішні прояви розколу, що могли спокусити православних до навернення у старообрядництво. Нагляд за виконанням цього рішення покладался на міську та земську поліцію¹⁷.

Очевидно, поліцейські органи Волинської губернії досить відповідально поставилися до виконання завдань на предмет боротьби з розколом. У 1833 р. ними були виявлені й розгромлені чоловічий та жіночий монастирі, що знаходились у Новоград-Волинському повіті. За свідченням місцевого земського справника, їх заснували у 1826р. овруцький міщанин Кузьма Слєпченко та якийсь священник Феодосій. Монастирі були збудовані у віддаленій від поселень лісовій гущавині. Тривалий час місцева влада зовсім не підозрювала про їх існування. Однак у квітні 1833р. їхнє виявила поліція.

У своєму рапорті до губернатора місцеве начальство зокрема повідомляло, що ченці зазначених монастирів надавали притулок різного роду втікачам та волоцюгам. Там було затримано 12 осіб, які перебували у розшуку. На нашу думку, чиновник мав на увазі старообрядців, що втікали від переслідувань уряду з центральних губерній імперії. Притулок ці втікачі знаходили собі і серед мешканців розкольниківської слободи Генріковки та економії графа Ільїнського.

У відповідь на це повідомлення волинський губернатор видав відповідний наказ. В якому зокрема говорилось:

“1. ...з'ясувати, хто особливо винен у наданні притулку втікачам і віддати їх усіх під суд.

2. Скласти списки всіх мешканців монастирів, вказавши у ньому звідки хто родом, за яким письмовим видом прожи-

ває, ким прийнятий і пострижений у чернецтво і з якого часу...

3. Обидва монастирі, як такі, що без дозволу начальства засновані та які були притулком підозрілим людям, негайно знищити, а їхніх мешканців відіслати на місце попереднього проживання і в майбутньому не дозволяти в цих місцях засновувати подібні монастирі¹⁸.

Одним із найтяжчих у ті часи злочинів вважалося навернення до розколу. Осіб, запідозрених у його здійсненні, притягували до суду. Хоча, зауважимо, що в опрацьованих нами архівних фондах протягом цілого століття не зустрічається жодного факту переходу хоча б одного справжнього православного у старообрядництво. Всі кримінальні справи за цим звинуваченням порушувалися проти осіб, які у свій час під тиском влади вимушені були залишити розкол і приєднатися до єдиновір'я. Зокрема, у 1842 р. із цієї причини судового переслідування зазнали бердичівські купці Степан, Макар, Федір та Юхим Землякови. Найбільшим злочинцем вважався Макар Земляков, який хрестив новонародженого сина за розкольницьким звичаєм. До того ж він ще влаштував у власному домі молільню і повісив дзвін¹⁹.

У здійсненні подібних злочинів Бердичівське духовне правління звинувачувало також Степана Муратова, Федора Іванова, Семена Філіпова та деяких інших мешканців міста. Однак притягти до суду їх не змогли, бо всі названі злочинці “зникли невідомо куди”. Зумів уникнути суду й інший розкольник — Авакум Бобров. На думку місцевого благочинного, це йому вдалося завдяки заступництву бердичівського городничого. Останній ніби-то отримав від Боброва великого хабара²⁰.

Судові вирокі були стандартними — ув'язнення, здебільшого заслання до Сибіру та на Кавказ. Проте, не зважаючи на всі переслідування з боку влади, старообрядці залишалися досить стійкими у питаннях віри. Волинський губернатор із цього приводу зокрема писав: “...ніякі заходи умовляння не можуть похитнути закоренілих у відступництві

розкольників. Позбавлені всіх засобів до безперешкодного відбування духовних треб, вони встигають у тому таємно, і хоча не можна ручатися, що не мають духовних своїх наставників, але викрити таких не було до нині можливості”²¹.

Ще одним засобом тиску на старообрядців було позбавлення їх можливості організовувати навчальні заклади. У 1839 р. ухвалили спеціальну постанову, яка забороняла видавати розкольникам свідоцтва на право навчання дітей²². У такий спосіб влада намагалася залучити їх до державних шкіл, що повністю перебували під контролем офіційного православ'я. Проте подібні випадки траплялися надзвичайно рідко.

Розкольники мали свою, напівлегальну, систему початкової освіти. Вони віддавали дітей на навчання до так званих “майстрів”, а частіше “майстринь”. Цим займалися здебільшого вдови або старі дівки, які набирали собі по 5—10 учнів. Навчання тривало 3 роки. Переважно дітей учили лише читати, а інколи ще й писати. Навчання проводилося за церковними книгами старого друку: слов'янською граматиною, псалтирем та часословом²³.

Безумовно, що в середині XIX ст. таке становище не могло задовольняти старообрядців. До того ж характер їхніх занять вимагав підвищення рівня освіти, чого не можна було досягти нелегально. На нашу думку, саме це спонукало восени 1845 р. купців та міщан м. Житомира звернутися до директора училищ Волинської губернії з проханням дозволити вибраним від них особам здійснювати навчання дітей. Однак попечитель київського навчального округу його відхилив²⁴.

Необхідно зазначити, що, крім обмежень в освіті, уряд розробив ще цілу низку заходів, що мали сприяти наверненню дітей старообрядців до православ'я чи єдиновір'я. Серед них — заборона старообрядницькому духовенству хрестити дітей, народжених від змішаних шлюбів; визнання законно народженими дітей безпопівців у разі приєднання їхніх

батьків до єдиновір'я; притягнення до суду за навернення власних дітей у розкол.

Отже, царський уряд застосував на Волині практично увесь арсенал заходів, передбачених для боротьби з розколом. Але втілення їх у життя відбувалося там, менш завзято, ніж в інших регіонах України.

Для порівняння візьмемо Харківську губернію, де, як і на Волині, більшість становили безпопівці. Архівні документи з фонду Харківського губернатора засвідчують досить високу активність "таємного дорадчого комітету", створеного спеціально для боротьби з розколом. Зазначимо, що діяльність подібного органу на Волині не спостерігається зовсім. Зусиллями цього комітету було опечатано щонайменше чотири каплиці, три з яких згодом зруйновані²⁵. На Волині ж загинув лише один старообрядницький храм.

Значно радикальніше на Харківщині відбувались і репресії проти розкольників. Щорічно у губернському суді розглядалося не менше 30 кримінальних справ²⁶. За нашими підрахунками, під слідством у той час перебувало близько 300 чоловік. Волинські ж суди були не обтяжені такою кількістю подібних справ. Що ж стосується розкольницького духовенства, то, як видно з цитованого нами вище документа, місцеві урядовці їх узагалі не виявили. Очевидно, пошуки велися не так ретельно, як в інших губерніях.

Незважаючи на гоніння та утиски, що їх зазнавали волинські старообрядці з боку царського уряду, їхнє політичне становище було дещо кращим, ніж становище розкольників Лівобережної України. Причини цього, на нашу думку, криється у загальноліберальнішій політиці держави щодо українського та російського населення Правобережжя. Зумовлена вона була боротьбою з польським національним рухом, загрозою нової активізації якого відсувала на другий план релігійні суперечки.

Наскільки ж ефективними були вжиті урядом Миколи I заходи щодо розколу? Звернемося до офіційної статистики. Як ми

вже зазначали, на Волині проживали три групи старообрядців: попівці, безпопівці-поморці та безпопівці-федосіївці. У нашому розпорядженні складені губернськими чиновниками відомості про кількість розкольників у Волинській губернії за 1847²⁷, 1848²⁸, та 1853 роки²⁹. Попівців нараховувалось: 352, 359 і 382 чол. . Отже порівняно з 1834 роком їх кількість не лише не зменшилася, а навпаки зросла більше ніж на 50 чол., очевидно, у результаті природного приросту. Збільшилась і чисельність безпопівців. У зазначені роки їх було: 2826, 2690 і 2871 чол. Приріст цієї категорії старообрядців становив близько 500 чол. .

Таким чином, репресивна політика уряду не принесла очікуваних результатів. Знищити старообрядців або хоча б істотно зменшити їхню кількість не вдалося. Характерно, що подібні наслідки спостерігаються й у згадуваній нами Харківській губернії, де репресії набули значно більшого розмаху. Сила духу, яку продемонстрували старообрядці, виявилася набагато сильнішою за грубу силу царського державного апарату.

Юрій Волошин (м.Полтава)

¹ Никольский Н.М. История русской церкви. — М., 1983. — С. 235.

² Короткая Т.П., Прокошина Е.С., Чудникова А.А. Старообрядчество в Беларуси. — Минск, 1992. — С. 33.

³ Ковальчук Як. Старовіри. — Харків., 1931. — С.40.

⁴ Пругавин А. Раскол и сектанство в русской народной жизни. — М., 1905. — 94 с.

⁵ Поморський толк (Данилівці) — одна з найбільших течій у безпопівщині. Сформувався наприкінці 17 ст. на Півночі Росії. Першу громаду заснував дяк Данило Вікулін у 1695 на р. Виг (звідси назва — Данилівці). На ранній стадії свого існування Д. заперечували царську владу, не визнавали шлюб і пропагували самоспалення як одну з форм спасіння. У пер. пол. 18 ст. Д. дещо відійшли від есхатологічних поглядів. Це викликало розкол і появу цілого ряду згод (новожони, філіповці, аароновці). Федосіївщина виникла наприкінці XVII ст. на території Польщі. Її засновником був безпопівець Феодосій Васильєв. Він проповідував аскетизм (безшлюбність) і непримиренність до офіційного православ'я та уряду.

⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАК). — Ф. 442, оп. 1, спр. 1983. — Арк. 2.

⁷ Там само. — Спр. 2219. — Арк. 11.

⁸ Там само. — Спр. 1983. — Арк. 2.

⁹ Там само. — Оп. 532, спр. 202. — Арк. 40.

¹⁰ Там само. — Спр. 183. — Арк. 19.

¹¹ Там само. — Оп. 532, спр. 202. — Арк. 40.

¹² Там само. — Оп. 57, спр. 183. — Арк. 19.

¹³ Шапов Я.Н., Васильева О.Ю., Зырянов П.Н., Ковальчук А.В., Кучумов В.А., Яковенко С.Г. Христианские вероисповедания и государственная власть в России в XVIII — первой половине XX века. // Отечественная история. — 1998. — №3. — С. 157.

¹⁴ Єдиновірці — представники напряду в попівщині, які пішли на компроміс з офіційною церквою. Ця течія зародилася наприкінці 18 ст. на Стародубщині. У 1800 р. царський уряд затвердив правила, за якими старообрядці, що перейшли на єдиновір'я, зберігали свою обрядовість, але в адміністративному відношенні підпорядковувалися державній церкві. Служба в Є. церквах велась

за книгами старого друку і згідно старообрядницькими канонами. Обслуговувались вони священниками, поставленими офіційною церквою.

¹⁵ ЦДІАК. — Ф. 442, оп. 1, спр. 3513. — Арк. 2.

¹⁶ Там само. — Оп. 152, спр. 897. — Арк. 2.

¹⁷ Там само. — Оп. 1, спр. 3513. — Арк. 5.

¹⁸ Там само. — Оп. 1, спр. 1482. — Арк. 4.

¹⁹ Там само. — Оп. 152, спр. 897. — Арк. 10.

²⁰ Там само. — Ф. 127, оп. 650, спр. 497. — Арк. 14.

²¹ Там само. — Ф. 442, оп. 1, спр. 5969. — Арк. 37.

²² Собрание постановлений по части раскола. — Лондон, 1863. — Т. 1 — Вып. 1. — С. 241.

²³ ЦДІАК. — Ф. 707, оп. 26, спр. 258. — Арк. 45.

²⁴ Там само. — Оп. 11, спр. 329. — Арк. 1.

²⁵ Державний архів Харківської області (далі ДАХО). — Ф. 3, оп. 175. — Спр. 275а. — Арк. 19.

²⁶ Там само. — Оп. 187, спр. 329. — Арк. 99.

²⁷ ЦДІАК. — Ф. 442, оп. 1, спр. 6881. — Арк. 68.

²⁸ Там само. — Спр. 735. — Арк. 117.

²⁹ Там само. — Спр. 10412. — Арк. 82.

ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ТЕРИТОРІАЛЬНІ МЕЖІ ТА НАЗВУ ЗЕМЕЛЬ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

Щодо території, яка нині все частіше носить назву Середнє Подніпров'я, літописні джерела, дослідники історії України вживали різноманітні назви, зокрема “земля Руська”, “Киевская волость”, “Київська земля” [1].

Термін “Середнє Подніпров'я” почав вживатися дослідниками щодо природи козацтва, без виокремлення його як за територією, так і за особливостями економічного, суспільно-політичного розвитку з місцевого населення. Кожен з істориків вкладав свій зміст у цей термін. Як правило, переважна більшість з них вживала його у розширеному значенні, включаючи до нього навіть землі

Чернігівщини, північної Київщини, східної Полтавщини, а також Вінничину та Брацлавщину.

Зокрема у працях багатьох дослідників українського козацтва саме так вживається поняття території Середнього Подніпров'я. Хоча саме в них дуже часто спостерігаються спроби локалізувати цю територію правим і лівим берегом середньої течії Дніпра, від басейну річки Рось до нинішнього Чигирини на правому березі і від Переяслава до впадання Сули в Дніпро на лівому березі. Такі спроби ми бачимо найбільш яскраво в працях М.Максимовича, П.Куліша, М.Костомарова, І.Каманіна, деяких інших авторів [2].